

NOVÉ POHLEDY NA CIVILNÍ PROCES (SOUKROMÉ SPORY PROJEDNÁVAT NEBO VYŠETŘOVAT?)

Občanský soudní proces se stal v krátké době tři let významným odvětvím práva, úměrně tomu, jakou roli hraje v demokratickém a právním státě tzv. třetí moc, moc soudní. Přes všechny závady a potíže v praktickém fungování jsou soudy opět tou rozhodnou a poslední instancí, k níž je možno se v demokratické společnosti utéci a od níž je možno čekat ochranu a spravedlnost. Namísto předchozího okleštění civilní soudní pravomoci na věci osobní a spotřebitelské povahy, slouží dnes občanský (lépe řečeno civilní) soudní proces všem odvětvím soukromého hmotného práva a cestou kontroly správních rozhodnutí ve správním soudnictví slouží též ve značné míře veřejnému právu.

K tomu došlo – v souvislosti se zásadními ekonomickými a společenskými změnami – především zrušením hospodářské arbitráže a navrácením obchodních a podnikatelských věcí do soudní pravomoci. Dále zrušením obligatorního rozhodčího řízení a obnovením plné pravomoci soudů v pracovních sporech. Za třetí zrušením rozhodovací pravomoci státních notářství a navrácením jim svěřených věcí do soudní pravomoci. Dále znovuzavedením správního soudnictví, znovuzavedením konkursního a vyrovnacího řízení. To vše, spolu s věcmi občanskými a rodinnými, obsluhuje civilní proces.

Otázka, jak je platná právní úprava civilního procesu na tento rozmach připravena, se přímo nabízí. Odpověď lze, že je i není. Novelizace občanského soudního řádu (od r. 1990 byly tři přímé, čtvrtá se připravuje a několik nepřímých) udělaly, co mohly. Mohly upravit soudní pravomoc i příslušnost, vybudovat další soudy, stanovit zvláštnosti některých řízení. Nemohly však změnit koncepci, ani principy občanského soudního řízení vytvořené v r. 1963.

Nedotčena zůstala koncepce procesu jako procesu jednotného, který nerozlišuje sporné a nesporné řízení, rozdíl mezi nimi popírá, protože spojnicí všech řízení je mu požadavek materiální (objektivní) pravdy. Na takovýto chatrný kmen obecných ustanovení se dnes novelami roubuje tu typické rozhodování sporů (např. právě ve věcech obchodních), tu zas věci typicky nesporné (např. dosavadní věci notářské).

Pokud jde o procesní principy, drobnými úpravami textu zákona se zmírňuje vypjaté pojetí některých z nich, zejména zásady materiální pravdy a posiluje se zásada projednací, ovšem opět jednotně pro všechna řízení, čímž se věci spíše komplikují. V soud-

ní praxi se to pak projevuje jako nejistota v tom, jaká je role soudce a jaká je role účastníků v procesu. jaký má být podíl každého z nich na zjištění skutkového stavu věci, do jaké míry je nestranný soudce zároveň ochráncem slabých, jaký je smysl nově zavedeného povinného zastoupení účastníka advokátem v některých řízeních atd. atd.

Je zřejmé, že situace naléhavě vyžaduje přípravu nového občanského (vzhledem k rozsahu působnosti raději „civilního“) soudního řádu. Tu je namísto klást si otázku, jaký má být civilní proces, aby roli, která se od něho čeká, dobře plnil. Jakými principy má být veden, zda stačí očistit ty dosavadní od nánosu deformací, nebo zda a které je třeba pojmout zcela jinak.

Je, myslím, jasné, že se nelze prostě vracet k právní úpravě před r. 1950 (kdy platil ČRS z r. 1895), i když v mnohém se tam lze inspirovat. Je třeba též vidět, že svět (a pro nás zejména Evropa) pokročil za dobu naší čtyřicetileté izolace vpřed po cestě, po níž my se chceme vracet a stojíme tedy před otázkou, kam až se máme vracet. Zejména pokročil v souvislosti s ochranou základních lidských práv, která má pochopitelně svůj procesní odraz a kterou civilní proces nemůže nereflektovat. Musíme tedy bedlivě přihlížet k tomu, jak je budována nadnárodní evropská justice (Evropský soud pro lidská práva ve Štrasburku a Soud ES v Lucemburku), jaká jsou doporučení Rady Evropy v oblasti fungování vnitrostátní justice (v sedmdesátých a osmdesátých letech jich bylo přijato asi 10 a jejich cílem je postupné sblížování a zdokonalování trestní i civilní justice evropských zemí). Přitom je třeba vážit, že tato doporučení směřují vůči státům obtíženým tradičními, leckdy až archaickými procedurami, často zcela pasivní rolí soudce ve sporu, státům, jejich právními řády neotřásla socialistická revoluce. Proto nám nezbyvá, než uvážlivě volit, co je pro nás použitelné, aniž můžeme očekávat nějaké nové, zásadní koncepce. Tato doba vůbec není dobou velkých koncepcí. Mně osobně je blízký kritický racionalismus Karl Poppera, který žádá ustavičné kritické přezkoumávání u společenských nauk, chtějí-li být vědecké. Pro společenskou a politickou praxi to znamená postupné zkusmé úpravy, při nichž je stále třeba kriticky ověřovat, zda se přijaté opatření někde jinde neprojevuje nežádoucími důsledky.

V nové úpravě civilního procesu bude třeba především reflektovat fakt, že v rámci nalézacího řízení existují dva základní druhy procesu, a to proces sporný a proces nesporný, jejichž sjednocení znamenalo ve skutečnosti zamlžování podstaty. Spor o právo mezi dvěma vzájemnými odpůrci musí probíhat podle jiných pravidel než např. zjišťování předpokladů pro zbavení způsobilosti k právním úkonům. Právě proklamovaná jednotnost řízení přispěla k tomu, že se principy v praxi deformovaly ještě více než bylo třeba a že soudní praxe (spíše než teorie) postupně přestala rozlišovat v metodách zjišťování skutkového stavu v typickém sporu a v typickém nespornu, vedena v obou případech ideou materiální pravdy. Bude tedy opětné legislativní rozdělení sporného a nesporného řízení nezbytným prvním krokem.

Pak bude možno sporné řízení, jehož principy se zde chci dále zabývat, **upravit jako dispoziční, projednací a kontradiktorní proces, umožňující přiměřenou aktivitu soudu, ale založený na procesní odpovědnosti sporných stran rovného postavení.** Takový proces je abstraktní, modelový, vhodný pro řešení jakéhokoli sporu dvou vzájemných odpůrců ve sféře soukromého práva. Z teoretického hlediska jsou proto naprosto pochybené občasné snahy legislativně upravit zvláštní řízení v obchodních

věcech, stejně, jako byly svého času snahy upravit zvláštní pracovněprávní proces. Případné odchylky jsou možné, nemohou ovšem předcházet vytvoření obecného modelu sporného procesu.

K jednotlivým principům:

1. **Dispoziční zásada:** Znamená, že iniciativu v procesu má ten, kdo se domáhá spravedlnosti pro sebe. Jestliže z čl. 6 Evropské Úmluvy o ochraně lidských práv a základních svobod (dále Úmluva) a z čl. 36 Listiny základních práv a svobod vyplývá právo na spravedlivý proces, plyne z toho zároveň, že nejde o povinnost a že taková ochrana nemá být nikomu vnucována. Platí zde *vigilantibus iura*. Stát je povinen vytvořit podmínky, aby justice byla dostupná, ale iniciativu nemůže svěřovat jinému (jako např. prokurátorovi, či národnímu výboru – jejich ingerence v civilním procesu byla hned první novelou odstraněna), ani ji nemůže brát na sebe. Soud nemůže být ani strážcem nějakých tzv. společenských zájmů, které by omezovaly dispoziční práva stran (požadavek přivolení soudu k dispozičním úkonům byl rovněž již zrušen). Konkrétní oprávněný zájem státu (např. fiskální) nebo zájem obecný musí mít svého reprezentanta, který má pak postavení strany (finanční orgán, event. ombudsman). Proces je jinak plně v dispozici stran (*domini litis*) a dispozice jednoho účastníka je omezena pouze zájmem protistrany. Soud je bezpodmínečně vázán žalobním petitem.

Dispozitivnost sporného procesu nevyvolává, myslím, zvláštní problémy, ale vznikají otázky nové. Např. v souvislosti s žalobním správním soudnictvím vzniká zajímavá otázka, zda je soud vázán uplatněným (tvrzeným) důvodem nezákonnosti správního rozhodnutí, nebo zda má napadené rozhodnutí přezkoumávat nad uplatněné důvody, tzn. zkoumat zákonnost napadeného rozhodnutí jako takovou. To právní úprava přirozeně neřeší a bude velmi záležet na tom, jakou koncepci zde vznikající judikatura zaujme. Jinou otázkou je již zmíněná dostupnost justice (zda právo na soudní ochranu je pro každého realizovatelné a kde jsou meze nároku na bezplatnou právní pomoc a asistenci). Tato otázka nás zatím neznepokojuje, ale soudě podle zkušeností evropských zemí, jistě v budoucnu bude, protože spravedlnost je v demokracii hodnotou nákladnou.

2. **Zásada pojednací,** kterou je nutno pojednat ve spojení se zásadou materiální (objektivní) pravdy. Zde došlo k největší deformaci civilního procesu sporného, deformaci, která přetrvává a v současné době je jednou z příčin přetížené justice a jejího občas hrozícího kolapsu.

Když v r. 1954 prof. Štajgr napsal ve své práci Materiální pravda v občanském soudním řízení, že hodnotu procesních předpisů lze spolehlivě měřit nikoli podle jejich formálních znaků, nýbrž podle toho, jaké předpoklady vytvářejí pro zjišťování skutkového stavu a že procesní předpisy socialistických zemí založené na zásadě materiální či objektivní pravdy jsou proto dokonalejší než předpisy buržoazního procesního práva vedené většinou zásadou formální pravdy, byl pravděpodobně nejen on, ale i jeho čtenáři přesvědčeni o hluboké správnosti této teze. Kdo by také chtěl popírat, že skutečný stav věci, tedy objektivní pravda, je tím nejlepším podkladem pro spravedlivé soudní rozhodnutí.

Jenomže, jako u jiných vznešených a krásných idejí, život je deformuje o to více, oč méně jsou reálné a dosažitelné. Zásada materiální pravdy byla stále více ideologizována a používána k demonstraci principiálního rozdílu mezi socialistickým a buržoazním procesem. Byla prohlašována za vůdčí zásadu, již se ostatní musí podrobit. Jejím jménem byl prakticky zcela potlačen projednací princip, nakonec se projevovaly tendence spíše k vyšetřování sporů namísto jejich projednávání (to souvisí právě též s nerozlišením sporného a nesporného řízení). Klasické instituty projednacího principu jako je břemeno tvrzení a zejména břemeno důkazní se sice v teorii uznávaly (Fiala, Macur), avšak prakticky se stále méně aplikovaly. Jménem materiální pravdy byl odůvodňován jakýkoli další neorganický legislativní zásah do civilního procesu (např. postupné rozšiřování ingerence prokurátora).

To vše bylo podepřeno premisou, podle mého názoru chybnou, jako by v civilním procesu šlo o pravdu ve smyslu filozofickém, tedy o filozofické otázky poznatelnosti. Tím se problém přenášel do roviny filozoficko-ideologické a stával se nedotknutelným.

Přítom v procesu o tuto pravdu vůbec nejde. Zde jde o tzv. pravdu faktuální, která obecně je zajisté poznatelná, ale konkrétně velmi často nikoli, anebo za cenu nepřiměřenou výsledku. Je proto třeba vycházet z toho, že nalézání práva a spravedlnosti v konkrétních sporných právních vztazích je praktickou lidskou činností, která musí být sice vedena idejemi spravedlnosti a zákonnosti, ale zároveň musí zůstat pevně zakotvena v realitě. Proces není filozofická disputace. Proces musí především zůstat funkční.

Co z toho všeho plyne? Nejde ani tak o to vytyčovat princip materiální, objektivní či formální pravdy. Ostatně to západní procesní teorie většinou nečiní, protože považují zjištění skutkového stavu za sám cíl (nebo součást cíle), k němuž proces směřuje. Nikdo snad nepochybuje o tom, že by tento zjištěný skutkový stav měl pokud možno odpovídat skutečnosti. Jde o to „pokud možno“. Ve sporném procesu tedy jde spíše o otázku, jak má soud ke skutkovému zjištění dospět. Jde o to vymezit roli soudu a roli stran, jejich procesní povinnosti a procesní odpovědnost a stanovit důsledky toho, když skutkový stav věci není v konkrétním případě úplně a přesně zjištěn.

To právě činí projednací zásada, když ukládá stranám sporu povinnost tvrzení a povinnost důkazní a tomu odpovídající břemena. V minulém období sice projednací zásada byla hlášána, (nebylo by dost dobře možné pro civilní proces vytyčit zásadu vyšetřovací), ale v modifikované (tzn. zamlžené) podobě, jako součinnost soudu, účastníků a dalších subjektů řízení při zjišťování skutkového stavu. Jedině v takovéto podobě byla jakž takž slučitelná s požadavkem materiální pravdy. Ve skutečnosti totiž klasická projednací zásada je spojena se všemi projevy tzv. pravdy formální.

Bude, myslím, nutné a užitečné projednací princip očistit a opět se k němu vrátit. On totiž vychází z reality a tedy z předpokladu, že jsou to právě strany sporu, které nejspíše mohou soudu zprostředkovat poznání stavu věci, že je to právě a především jejich zájem a že je jediné lze za to činit odpovědnými. Jde přece o to, aby soud dobře plnil své poslání určité veřejné služby, tj. poskytování spravedlivé ochrany a garance právního míru ve společnosti, aniž by se přitom stal vyšetřovatelem soukromých právních vztahů, což jednak není prakticky možné a za druhé to není ani žádoucí. Důkladné a úplně zjištění skutkového stavu, jako cíl procesu je korigováno jinými

požadavky, jako je dispoziční volnost stran a také rychlost, účelnost a jen přiměřená nákladnost poskytované ochrany. Zejména rychlost je hodnotou, která by neměla být opomíjena (u práva na spravedlivý soud hovoří Úmluva o přiměřené lhůtě, Listina práv pak o řízení bez zbytečných průtahů). Snaha dobrat se skutečného stavu věci vždy a za každou cenu je nereálným a nesplnitelným požadavkem. V mnoha případech přece postačí, podaří-li se odklidit spor způsobem, na který obě strany přistoupí.

3. Kontradiktornost. Kontradiktornost ve sporném procesu bývá ztotožňována s projednací zásadou: to však není správné. Ve skutečnosti jde o zvláštní princip, který zejména v demokratickém civilním procesu současné doby hraje významnou roli. Spočívá v tom, že vše rozhodné musí být v procesu předmětem debaty a argumentace obou stran musí být brána soudem v úvahu. Čl. 38 odst. 2 Listiny zaručuje každému právo na projednání věci v jeho přítomnosti a právo, aby se mohl ke všem prováděným důkazům vyjádřit. Nejde jen o prostou rovnost stran, ale o to, že takovýmto projednáním se nejspíše vyjevuje skutečný stav věci (to bývá označováno jako tzv. negativní spolupráce).

4. Přiměřená aktivita soudu. V klasickém projednacím procesu připadá soudu pasivní role pouhého hlídače pravidel hry, která se v podobě právního zápolení dvou stran před ním odvíjí. Úlohu soudce tu lze skutečně přirovnat k úloze rozhodčího ve sportovní hře: hlídá a trestá fauly a na závěr vyhláší výsledek zápasu. Sám nehraje. Takového pojetí procesu by ovšem dnes už bylo naprostým anachronismem a dokumenty Rady Evropy nás dostatečně přesvědčují o tom, že právě proti takovému pojetí role soudu brojí. Aktivní role soudce ve sporném civilním procesu je – mohu-li to tak říci – požadavkem doby. V čem spočívá?

Spočívá především v povinnosti soudce pečovat o rychlý postup řízení včetně péče o odstraňování procesních překážek. To pro nás není nic nového, až na to, že k tomu účelu musí být soudce vybaven možností výraznějších sankcí vůči účastníkům za jejich liknavost, neřku-li za záměrné protahování či sabotování procesu, než je tomu dosud.

Ve věci samé pak aktivní role soudce spočívá v možnosti žádat od účastníků doplnění a vysvětlení ke skutečnostem jimi tvrzeným a v možnosti provést i jiné než účastníky navržené důkazy ke skutečnostem, které byly tvrzeny, avšak zůstaly sporné. V současném pojetí role soudu nesmí být soudce kategoricky omezen pouze na důkazy stranami výslovně navržené, má-li k dispozici jiné, ledaže by snad strany výslovně a shodně tomu bránily. Soudu konečně přísluší obstarávat navržené důkazní prostředky, které jsou mimo dispozici stran. Vše ostatní, co se skutkového stavu týče, je věcí sporných stran samých.

Za takového přístupu by bylo možné upravit osvědčené instituty, které buď byly v minulém období v praxi soudů potlačeny prosazováním materiální pravdy téměř za každou cenu (povinnost tvrzení a povinnost důkazní sankcionované břemenem tvrzení a břemenem důkazním ve smyslu procesní odpovědnosti za výsledek), nebo byly z téhož důvodu zrušeny (rozsudek při zmeškání – kontumační – který byl prezentován jako přímo odstrašující příklad formalizmu, který však lze brát též jako již zmíněnou sankci za liknavost). Konečně by bylo možné pro sporné řízení upravit i jiné instituty, které by v minulém období byly označeny jako projev formalizmu odporující materiální pravdě, které však jsou jinde s úspěchem využívány, popř. jsou doporučovány

Radou Evropy ke zlepšení fungování všude přetížené justice. Může jít o různé sankce za liknavost a za záměrné protahování procesu, sankcionování zjevně neodůvodněné žaloby, může jít o možnost využití písemného procesu, popř. se souhlasem stran, větší koncentraci řízení, např. soustředěním všech tvrzení i důkazů do prvního jednání, nepřipuštění novot v opravném řízení atd.

Teprve potom, po vytvoření obecného sporného řízení, by bylo vhodné uvážit, zda některé věci nevyžadují určité odchylky od obecného modelu.

Typickým sporným procesem je ten, jehož předmětem mohou strany volně disponovat a který vede k vydání deklaratorního rozhodnutí. To jsou převážně majetkové spory, lhostejno, zda občanskoprávní, obchodněprávní či jiné. Jim náleží i v procesu nejvyšší míra dispoziční volnosti, i ovšem nejvyšší míra procesní odpovědnosti stran za výsledek řízení. V těchto věcech není důvodu ke zmírňování projednací zásady: účastníci se mohou kdykoli dohodnout soudně i mimosoudně. V těchto věcech by též měli mít plnou volnost smluvního mimosoudního rozhodcovského řízení.

Ve sporných řízeních, které všechny uvedené atributy nemají, bude pak vhodné uvážit určité odchylky směřující k větší aktivitě soudu a ke zmírnění procesní odpovědnosti účastníků za výsledek. To bude především řízení o právu, jímž účastník nemůže volně disponovat (typicky věci osobního stavu, např. věci manželské), což se nemůže neodrazit v procesu, byť půjde o proces sporný.

Za druhé to bude v řízeních, která vedou k vydání konstitutivního rozhodnutí či rozhodnutí, jímž se má nahradit chybějící vůle žalovaného účastníka. Má-li soud konstitutivním rozhodnutím upravit poměry účastníků, jde sice rovněž o řízení sporné, ale atypické – zpravidla nejsou v materiálním právu stanoveny rozhodné skutečnosti, anebo jen velmi obecně, proto i zde musí soud vyvinout větší aktivitu při zjišťování rozhodného skutkového stavu: záleží totiž na něm, které skutečnosti bude za rozhodné považovat.

Konečně bude třeba vzít v úvahu opětovná doporučení Rady Evropy směřující ke zrychlení a zjednodušení řízení a k aktivnější roli soudce v některých věcech, v nich je vyžadována procesní ochrana slabších. Týká se to vztahů zaměstnavatel-zaměstnanec, pronajímatel-nájemník, dále vztahů spotřebitelských a zejména vztahů rodinných. K těmto doporučením je třeba přistupovat s velkou opatrností a neustále kriticky ověřovat jejich důsledky.

Závěrem si dovoluji vyjádřit osobní přesvědčení, že také koncepce moderního civilního procesu – jakkoli se to na první pohled nezdá – již od 19. století obráží ve společnosti dominující filozoficko-ekonomické myšlení a uspořádání společnosti. Dobře liberalizmu odpovídá liberální pojetí procesu jako služby poskytované sporným stranám, kterým ale zůstává plné panství nad procesem. Čím více se společenské uspořádání od liberálního modelu odchyluje směrem k sociálním nebo socialistickým, kolektivistickým, ochránářským či paternalistickým koncepcím, tím více i do civilního procesu pronikají prvky oficiality, ochrany společenských či obecných zájmů, ochrany zákonnosti, ochrany slabších atd., se všemi nám dobře známými průvodními jevy. Proto jsem přesvědčena, že i model budoucího civilního procesu bude záviset na tom, kam se bude ubírat organizace lidské společnosti vůbec.